Аңдатпа

«8D03105 – Халықаралық қатынастар» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертацияға

Билал Накиб Джан

«Ауғанстанның аймақтық байланыстағы рөлін ашу: негізгі міндеттер мен перспективалар»

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің трансформациялануы жағдайында аймақтық өзара байланыстылық экономикалық ынтымақтастықтың дамуын, өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етуді және мемлекеттердің геосаяси өзара іс-қимылының сипатын айқындайтын негізгі факторлардың біріне айналып отыр. 2021 жылдан кейін Ауғанстанда орын алған саяси өзгерістер өңірдің геосаяси конфигурациясына елеулі ықпал етіп, көршілес мемлекеттер мен сыртқы халықаралық акторларды өңірлік өзара іс-қимылға, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастыққа және дипломатиялық қатынастарға қатысты қалыптасқан тәсілдерді қайта қарауға итермеледі. Осы жағдайда Ауғанстан мемлекеттердің қауіпсіздік мүдделері, экономикалық даму және өңірлік өзара байланыстылық арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге ұмтыла отырып, өзгермелі өңірлік ортаға сыртқы саясатын қалай бейімдейтінін талдауға мүмкіндік беретін маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Осы тұрғыда Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылық үдерістеріндегі рөлін зерттеу прагматикалық дипломатияның, өңірлік басқарудың және Еуразия кеңістігіндегі халықаралық қатынастар трансформациясының тетіктерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Ауғанстан Орталық Азияны, Оңтүстік Азияны, Таяу Шығысты және Үнді мұхиты алабын байланыстыратын бірегей геостратегиялық орналасуға ие, бұл елдің тұрақтылығын өңірлік өзара байланыстылық бастамаларын табысты іске асырудың шешуші факторларының біріне айналдырады. Трансауған көлік дәлізі, CASA-1000, TAPI газ құбыры, сондай-ақ теміржол жобалары сияқты ірі көлік, энергетика және сауда жобаларының жүзеге асырылуы саяси және қауіпсіздік саласындағы сын-қатерлердің сақталуына қарамастан, Ауғанстанның сенімді транзиттік мемлекет функциясын атқара алу қабілетіне тікелей байланысты. Осыған байланысты Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылық жобаларына қатысуының мүмкіндіктері мен шектеулерін зерттеу Еуразиядағы экономикалық интеграцияның перспективалары мен өңіраралық ынтымақтастықтың даму мүмкіндіктерін түсіну тұрғысынан ерекше ғылыми әрі практикалық маңызға ие.

Қазақстан Республикасы үшін Ауғанстанның қатысуымен өңірлік өзара байланыстылықты дамыту көлік-логистикалық бағыттарды әртараптандыруға, елдің транзиттік әлеуетін нығайтуға және Оңтүстік Азия мен Таяу Шығыс мемлекеттерімен сауда-экономикалық ынтымақтастықты кеңейтуге бағытталған сыртқы саясаттың ұзақ мерзімді басымдықтарына сәйкес келеді. Қазақстан Ауғанстанмен прагматикалық өзара іс-қимыл бағытын дәйекті түрде жүзеге асырып, гуманитарлық көмек көрсетуде, білім беру бастамаларын және өңірлік диалог тетіктерін қолдауда, сонымен қатар қазіргі ауған билігін ресми дипломатиялық тұрғыдан танудан тартынуда. Осыған байланысты Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылықтың негізгі элементі ретіндегі әлеуетін бағалау Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатын іске асыру, оның жауапты өңірлік актор ретіндегі рөлін нығайту, сондай-ақ Орталық Азиядағы орнықты даму, экономикалық орнықтылық және өңірлік ынтымақтастықты ілгерілету үшін тікелей мағыналы.

Зерттеу объектісі – Орталық Азия мен Оңтүстік Азия арасындағы қазіргі өңірлік өзара байланыстылық жүйесіндегі Ауғанстанның рөлі.

Зерттеу пәні – көлік инфрақұрылымын Ауғанстан аумағында және оның аумағы арқылы дамыту жобаларын іске асыруға ықпал ететін факторлардың бірі ретінде өңірлік

өзара іс-қимылды қалыптастыру үдерісіндегі ұлы державалар мен өңірлік акторлардың бәсекелес мүдделері.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты – Ауғанстанның өңірлік көлік, сауда және энергетикалық желілерге ықпалдасуын айқындайтын негізгі саяси, әскери-қауіпсіздік, экономикалық және институционалдық факторларды кешенді талдау арқылы оның өңірлік өзара байланыстылық жүйесіндегі рөлін анықтау, сондай-ақ қазіргі өңірлік геосаяси ортаның трансформациясы жағдайында Орталық Азия мен Оңтүстік Азия арасындағы өзара байланыстылықтың даму шарттары мен перспективаларын бағалау.

Зерттеу гипотезасы – Ауғанстанның «Орталық Азия – Оңтүстік Азия» бағыты бойынша өңірлік өзара байланыстылығының дамуын техникалық немесе экономикалық шектеулерден гөрі геосаяси бәсекелестік көбірек тежейді. Интеграцияланған көлік-логистикалық дәліздердің қалыптасуы жекелеген мемлекеттерге немесе күш орталықтарына теңгерімсіз артықшылықтар беруі мүмкін, соның салдарынан бәсекелес ұлы державалар мен өңірлік акторлар сыртқы саяси ықпал ету құралдары арқылы мұндай жобалардың іске асырылуына кедергі келтіреді немесе оларды әдейі созбалаңға салады. Осылайша олар қарсыластарының геосаяси ұстанымдарының күшеюіне жол бергеннен гөрі, фрагменттелген өңірлік кеңістіктің сақталуын жөн көреді.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу, ұсынылған гипотезаны тексеру және зерттеу сұрағына жауап беру үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- халықаралық қатынастар теориясындағы өңірлік өзара байланыстылықты зерттеудің негізгі теориялық тәсілдерін зерделеу және геосаяси бәсекелестік жағдайында Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығы мәселелерін талдау тұрғысынан либералдық функционализмнің түсіндірмелік шектеулерін айқындау;
- ұлы державалар арасындағы бәсекелестік, өңірлік бәсеке, сыртқы шектеулер мен ішкі басқару ерекшеліктерінің өзара ықпалы Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылық үдерістеріндегі рөлін қалай қалыптастыратынын түсіндіретін авторлық аналитикалық модельді әзірлеу;
- Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығының дамуына ықпал ететін жаһандық және өңірлік акторлардың мүдделерін, стратегияларын және сыртқы саяси тәсілдерін талдау;
- геосаяси бәсекелестіктің өңірлік ынтымақтастық бастамалары мен өңірлік өзара байланыстылық жобаларының іске асырылуына ықпал ету тетіктерін айқындау;
- саяси, экономикалық және қауіпсіздік факторларын салыстырмалы эмпирикалық талдау негізінде Өзбекстан – Ауғанстан – Пәкістан (UAP) теміржол дәлізі мен Мес-Айнак кен орнын игеру жобасын қоса алғанда, негізгі инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру перспективаларын бағалау;
- Ауғанстанның Орталық Азия мен Оңтүстік Азияны байланыстыратын өңірлік көлік-логистикалық торап ретіндегі рөлін күшейтуіне мүмкіндік беретін негізгі шарттарды айқындау, сондай-ақ геосаяси жағдайдың өзгеруіне байланысты өңірлік ынтымақтастықтың ықтимал даму сценарийлерін бағалау;
- геосаяси бәсекелестік, экономикалық ынтымақтастық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігін ескере отырып, өңірлік өзара байланыстылықтың орнықты дамуына жәрдемдесуге бағытталған өңір мемлекеттері мен халықаралық мүдделі тараптарға арналған ғылыми негізделген практикалық ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері. Зерттеу 2021 жылғы тамызда «Талибан» қозғалысының билікке қайта оралуынан бастап 2025 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Аталған уақыт аралығының таңдалуы Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығының қазіргі жағдайын айқындайтын санкциялық шектеулердің сапалық тұрғыдан жаңа конфигурациясының, халықаралық деңгейде мойындамау режимінің және өңірлік көлік-логистикалық дәліздер арасындағы бәсекелестіктің қалыптасуымен түсіндіріледі. Қарастырылып отырған мәселенің құрылымдық алғышарттарын түсіндіру мақсатында

диссертацияда ахуалдың бұдан ертеректегі даму кезеңдері, ең алдымен, 2001 жылдан кейінгі халықаралық қоғамдастықтың Ауғанстанға қатысу кезеңі де қарастырылады, өйткені дәл осы кезеңде 2021 жылдан кейінгі конфигурацияға мұра болып қалған негізгі инфрақұрылымдық бастамалар, қаржыландыру тетіктері және геосаяси бәсекелестіктің негізгі бағыттары қалыптасты.

Зерттеудің теориялық негізін құрылымдық реализмнің қағидалары мен салыстырмалы артықшылықтар тұжырымдамасы (К. Уолтц, Дж. Миршаймер, Дж. Грико), геоэкономика және инфрақұрылымды сыртқы саяси ықпал ету құралы ретінде қарастыратын зерттеулер, «қаруланған өзара тәуелділік» тұжырымдамасы (Х. Фаррелл, А. Ньюман), сондай-ақ Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығының ерекшеліктерін түсіндіруге мүмкіндік беретін қақпашы мемлекеттер (gatekeeper states) мен даулы егемендік мәселелеріне арналған еңбектер (А. Кули және т.б.) құрайды.

Теориялық контрапункт ретінде ауған кейсіне қатысты сыни тұрғыдан қайта пайымдалған либералдық функционализм қағидалары мен күрделі өзара тәуелділік теориясы (Р. Кеохейн, Дж. Най) қарастырылады. Аталған тәсілдердің синтезі негізінде автор жүйелік, өңірлік және мемлекетішілік талдау деңгейлерін біріктіретін «геосаяси құлып пен кілт» атты түпнұсқалық аналитикалық модельді әзірледі.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық зерттеуде жүйелік тәсіл мен құрылымдалған кейстік салыстырмалы талдауға негізделген, жекелеген жағдайлар шеңберіндегі себеп-салдарлық тетіктерді айқындауға арналған процестерді қадағалау (process tracing) әдісімен, сондай-ақ бастапқы құжаттық дереккөздерді жүйелі талдаумен толықтырылған сапалық мультиметодтық зерттеу дизайны қолданылды.

Қорғауға ұсынылатын қағидалар. Қорғауға келесі ғылыми қағидалар ұсынылады:

- Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығының ұзақ мерзімді дағдарысы ең алдымен техникалық немесе институционалдық шектеулермен емес, геосаяси бұғатталумен түсіндіріледі. Бұл жағдай елдің транзиттік әлеуетін іске асыруды шектейтін ұлы державалар арасындағы бәсекелестіктің, көлік дәліздері арасындағы бәсекенің және санкциялық режимдердің ықпалымен қалыптасады.

- Ауғанстандағы өңірлік өзара байланыстылықтың дамуы либералдық функционализм қағидаларына сәйкес келмейді, өйткені салыстырмалы пайдалар логикасы мен саяси режимді сақтауға ұмтылыс бірлескен экономикалық пайданы барынша арттыруға деген ұмтылыстан басым түседі.

- Автор әзірлеген «геосаяси құлып пен кілт» аналитикалық моделі даулы егемендік жағдайындағы өңірлік өзара байланыстылықты талдаудың жаңа теориялық құралы болып табылады. Бұл модель негізгі қатысушылар ұсынатын саяси және қауіпсіздік шарттарының («кілттердің») өзара үйлеспеушілігі салдарынан инфрақұрылымдық тұйықтардың сақталуын түсіндіреді.

- Ауғанстан транзиттік үдерістерді бақылайтын егемен қақпашы мемлекет (sovereign gatekeeper) ретінде әрекет етеді. Алайда оның мүмкіндіктері санкциялармен, халықаралық мойындаудың болмауымен және сыртқы саяси шектеулермен шектелген. Бұл оның агенттігін геосаяси бұғатталуды еңсерудің қажетті, бірақ жеткіліксіз шартына айналдырады.

- Өзбекстан – Ауғанстан – Пәкістан (UAP) теміржол жобасы мен Мес-Айнак кен орнын игеру жобасы геосаяси бұғаттаудың біртұтас тетігінің әртүрлі көріністері болып табылады және оның көлік саласында да, шикізат секторында да әрекет ететінін растайды.

- Ұсынылған «басқарылатын диссоциация» (managed dissociation) тұжырымдамасы геосаяси бәсекелестік жағдайындағы Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығының неғұрлым ықтимал жай-күйін сипаттайды. Бұл жағдайда шектеулі екіжақты ынтымақтастық кешенді өңірлік инфрақұрылымдық жобалардың іске асырылуының бұғатталуының сақталуымен қатар жүреді.

Қойылған міндеттерге сәйкес диссертациялық зерттеу барысында төмендегідей негізгі нәтижелерге қол жеткізілді.

Біріншіден, қазіргі халықаралық қатынастар теориясының қағидаларына негізделген «геосаяси құлып пен кілт» атты түпнұсқалық аналитикалық модель әзірленіп, теориялық тұрғыдан негізделді. Либералдық функционализм мен күрделі өзара тәуелділік теориясының Ауғанстандағы өңірлік өзара байланыстылық дағдарысының себептерін толық көлемде түсіндіруге қабілетсіз екендігі дәлелденді. Ал салыстырмалы артықшылықтар және саяси режимнің өміршеңдігін қамтамасыз ету тұжырымдамаларының түсіндіру әлеуеті едәуір жоғары екендігі айқындалды.

Екіншіден, әзірленген модельді операцияландыру жүзеге асырылды. Зерттеудің негізгі санаттары – геосаяси бұғаттау, егемен қақпашы мемлекет (sovereign gatekeeper), өзара үйлеспейтін «кілттер» және басқарылатын диссоциация – бақыланатын эмпирикалық индикаторлар жүйесіне айналдырылды. Сонымен қатар негізгі халықаралық және өңірлік акторлардың стратегиялық мақсаттарын, құралдарын, «қызыл сызықтарын» және саяси шарттарын («кілттерін») бейнелейтін геосаяси бәсекелестік матрицасы (Geopolitical Rivalry Matrix) әзірленді.

Үшіншіден, кейстерді салыстырмалы талдауды, process tracing әдісін, бастапқы құжаттарды жүйелі талдауды, саяси элита өкілдерімен жүргізілген жартылай құрылымданған сұхбаттарды және сараптамалық сауалнаманы бірыңғай қайта жаңғыртылатын әдіснамалық рәсімге біріктірген сапалық мультиметодты зерттеу дизайны жүзеге асырылды.

Төртіншіден, модельді эмпирикалық тексеру Өзбекстан – Ауғанстан – Пәкістан теміржол жобасының техникалық тұрғыдан іске асырылу мүмкіндігі мен өңірлік сұраныстың жоғары болуына қарамастан, 2026 жылғы жағдай бойынша ұлы державалар арасындағы бәсекелестік, көлік бағыттарының өзара бәсекесі және санкциялық қаржылық шектеулер салдарынан әлі де жүзеге асырылмағанын көрсетті. Сонымен қатар Мес-Айнак кен орнын игеру жобасы санкциялық режимнің, халықаралық қаржы жүйесіне қолжетімділіктің болмауының, инвестициялық тәуекелдердің және қазіргі ауған билігінің ішкі шектеулерінің салдарынан елеулі инвестициялар тарта алмады. Екі кейс те геосаяси бұғаттаудың бірыңғай тетігінің әртүрлі көріністері болып табылатынын растады.

Бесіншіден, зерттеу нәтижелерінің салыстырмалы синтезі, CASA-1000 жобасын, TAPI газ құбырын және Қош-Тепа арнасын талдаумен толықтырыла отырып, басқарылатын диссоциация өңірлік интеграцияға өтудің аралық кезеңі емес, негізгі халықаралық және өңірлік акторлардың нақты стратегиялық басымдықтарын көрсететін салыстырмалы түрде орнықты жай-күй екенін анықтауға мүмкіндік берді. Қазіргі жағдайда Ауғанстан толық оқшауланған мемлекет те, өңірлік интеграция үдерістерінің толыққанды қатысушысы да болып табылмайды. Ол халықаралық өзара іс-қимыл жүйесіне шектеулі, салалық және нақты локалданған ынтымақтастық жобалары арқылы кіріктіріледі.

Алынған нәтижелердің ғылыми жаңалығы мен маңыздылығы

Диссертацияның ғылыми жаңалығы Ауғанстанның стратегиялық тұрғыдан тиімді географиялық орналасуының неге орнықты өңірлік өзара байланыстылық жүйесіне айналмағанын түсіндіретін жаңа тұжырымдамалық тәсілді әзірлеуде жатыр. Қолданыстағы зерттеулерде көлік дәліздері, санкциялық режимдер, Ауғанстандағы мемлекеттік басқару және ұлы державалар арасындағы бәсекелестік жеке-жеке қарастырылса, осы диссертацияда аталған факторлар бірыңғай аналитикалық модель аясында біріктіріліп, эмпирикалық тұрғыдан тексерілді.

Диссертацияда өңірлік өзара байланыстылықтың дамуындағы тұйық жағдайларды түсіндіруге арналған «геосаяси құлып пен кілт» атты теориялық негіздеме әзірленді; Ауғанстанға және де-факто мәртебесіне ие немесе санкциялық режимдер жағдайындағы басқа мемлекеттерге қолдануға болатын «егемен қақпашы мемлекет» тұжырымдамасы енгізіліп, операцияландырылды; интеграция мен оқшаулану арасындағы аралық күйді сипаттайтын «басқарылатын диссоциация» тұжырымдамасы ұсынылды; сондай-ақ жүйелік, өңірлік және мемлекетішілік акторлардың стратегиялық мақсаттарын,

құралдарын, «қызыл сызықтарын» және саяси шарттарын («кілттерін») жүйелейтін Геосаяси бәсекелестік матрицасы (Geopolitical Rivalry Matrix) әзірленді.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы және диссертация тақырыбы бойынша жарияланымдар

Диссертациялық зерттеу әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасында PhD докторы Л.Ф. Деловарованың (әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) және шетелдік ғылыми кеңесші, профессор Шрикант Кондапаллидің (Джавахарлал Неру университеті, Үндістан) ғылыми жетекшілігімен орындалды.

Зерттеудің негізгі қағидалары мен нәтижелері кафедра мәжілістерінде талқыланып, автордың ғылыми жарияланымдарында көрініс тапты. Диссертация тақырыбы бойынша барлығы 5 ғылыми мақала жарияланды, оның ішінде 2 мақала халықаралық Scopus деректер базасында индекстелетін ғылыми журналдарда және 3 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда жарық көрді.

Диссертацияның құрылымы қойылған мақсатқа қол жеткізу және зерттеу міндеттерін шешу логикасына сәйкес айқындалған. Жұмыс кіріспеден, төрт тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

Бірінші тарауда зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері қарастырылып, либералдық функционализм қағидаларына сыни талдау жасалады және автордың «геосаяси құлып пен кілт» атты аналитикалық моделі әзірленеді.

Екінші тарауда Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылығының дамуына ықпал ететін жүйелік, өңірлік және мемлекетішілік акторларға талдау жүргізіліп, сондай-ақ автор әзірлеген «Геосаяси бәсекелестік матрицасы» қолданылады.

Үшінші тарауда авторлық модельдің эмпирикалық тексерілуі Өзбекстан – Ауғанстан – Пәкістан теміржол жобасы мен Мес-Айнак мыс кен орнын игеру жобасын салыстырмалы талдау негізінде ұсынылады.

Төртінші тарауда зерттеу нәтижелері жинақталып, өңірлік өзара байланыстылықтың дамуының баламалы сценарийлері әзірленеді және өңір мемлекеттері мен өзге де мүдделі тараптарға арналған практикалық ұсынымдар тұжырымдалады.

Қорытындыда зерттеудің негізгі нәтижелері жинақталып, оның теориялық және практикалық маңызы айқындалады, сондай-ақ Ауғанстанның өңірлік өзара байланыстылықты дамытудағы рөлін одан әрі зерттеудің перспективалық бағыттары белгіленеді.